

Terepjárók: A megismerés és a dokumentáció dilemmái

Rakovics Márton

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2018.1.6>

A Módszeresen előadás- és vitasorozat „Terepjárók: A megismerés és a dokumentáció dilemmái” című alkalmá a szociológiai terepkutatás módszertanának néhány fontos kérdésére fókuszált. Ehhez kiindulópontként Alice Goffman 2014-ben megjelent *On the Run* című – nagy visszhangot kiváltott – könyve szolgált, melyben egy philadelphiai kriminalizált, többségében feketék lakta szegénynegyedben végzett terepmunkájának eredményeit mutatja be. Vitaindítóként két rövid előadás hangzott el, kevésbé a Goffman-kutatás módszertani kritikái mentén, inkább az előadók saját kutatási tapasztalatai, ars poeticája által motiváltak. Az első előadást Durst Judit szociológus, etnográfus, a University College London kutatója tartotta *Etnográfiai terepmunka – reflexiók* címmel. A második, *Terepjárás diákokkal, a pécsi iskola* című előadást pedig Kovács Éva tartotta, aki az MTA TK Szociológiai Intézet tudományos tanácsadója és a bécsi Wiesenthal Institut for Holocaust-Studies kutatási igazgatója. Az előadásokat követő beszélgetés vezetője Nagy Veronika, az Universiteit Utrecht oktatója volt. Mind az előadások, mind a vita videófelvevétele elérhető az MTA TK Kutatási Dokumentációs Központja weboldalán.

Alice Goffman: On the Run

Alice Goffman kutatása (2014) – ahogyan Nagy Veronika ezt röviden összefoglalta az előadások bevezetőjeként – azért szolgálhat egy módszertani vita apropójaként, mert szokatlanul nagy figyelmet kapott és – ettől nem függetlenül – erősen polarizálta a társadalomtudományos és a szélesebb közönséget egyaránt (Cohen 2015). Goffman leírja, hogy milyen véletlenek során találta meg kutatási terepét, s lett tagja egy fiatal fekete férfiakból álló társaságnak, és e kapcsolatrendszeren belül mozogva hogyan tárta fel a fekete férfiak és az amerikai rendszet és igazságszolgáltatás viszonyrendszerét és konfliktusait. Terepkutatása alapján leírja, hogy a fekete férfiak többségének lehetőségeit hogyan rombolja a rendőrség szisztematikus faji alapú diszkriminációja, és a diskurzusban végre hangot ad a szenvedő félnek is. A kritikusok lényegében a kutatás összes említett elemét megtámadták (Betts 2014). Problémásnak látták, hogy Goffman nem tervezte meg alaposan a kutatását, így esélyt sem adott magának, hogy körültekintően értelmezze, kontextusba helyezze súlyos állításait, melyeknek nem csupán az általánosíthatósága kérdéses, hanem azok a tények is, melyek ezek alapját képezik, s melyekről konkrétan beszámolt. Goffman megsemmisítette az összes, te-

repen gyűjtött anyagát – állítása szerint azért, hogy védje a különböző bűncselekményekbe vagy azok gyanújába keveredett egyéneket – miközben leírja, hogy saját maga hogyan vált bűnrészessé egy emberölési kísérletben. Ugyanakkor a kutatással kapcsolatos eltérő jellegű és absztrakciós szintű problémák úgy vetődtek fel a különböző vitákban, hogy közben senki nem vitatta azok érdekességét, fontosságát. Innen eredtek a meghívóban is meghirdetett vitakérdések: „Igazolhatja-e a megismerési igény a törvényes határok átlépését?” Továbbá: „Támogathatja-e a tudományos közösség a kutatóra (és esetleg másokra) veszélyes kutatási stratégiákat? [...] Milyen kérdések megválaszolásáért érdemes terepre menni? Mennyi időt kell ott tölteni? Egyedül vagy csapatban hatékonyabb-e dolgozni? Mennyire érdemes közel kerülni az alanyokhoz? Mennyire fontos, hogy ők mit mondanak? Hogyan kell dokumentálni, amit látunk és hallunk?” (Módszeresen előadás- és vitasorozat).

A good-enough etnográfia

Durst Judit előadását azzal kezdte, hogy az etnográfiát mint módszert a kulturális antropológiával és szociológiával való viszonyrendszerében helyezte el. Egy rövid diszciplínatörténeti áttekintéssel egybefűzve – amelyben a mai angolszász etnográfának a chicagói iskola városszociológiai kutatásaihoz köthető alapjait mutatta meg – az etnográfia meghatározó jellemzőjeként az *ottlétet* (Bourgeois 2012), a terepen töltött hosszú időt, a kutató beköltöző, megfigyelő pozícióját emelte ki. „Azzal, hogy együtt élsz, együtt dolgozol, játszol, együtt töltöd a szabadidőd [azokkal, akiket kutatsz], azzal megpróbálsz megérteni azt a(z) (mindennapi) életet, amit ők élnek, és a gondolkodásmódjukat” – ahogy Matthew Desmond *Relational Ethnography* című cikkében megfogalmazza (Desmond 2014). A folyamatos jelenlét mellett kiemelte a kutató helyére és szerepére való reflexió fontosságát is. A klasszikus – egzotikus kultúrákat kutató – antropológiát „a nyugati, férfi antropológus mindent átfogó tekintete, a totalizing gaze” jellemezte, az „én tudom, mert én ott voltam” attitűd, amely már univokális narratívájában kolonializálta kutatása tárgyát. A posztmodern antropológia és etnográfia mindezek kritikáját fogalmazta meg (Robben–Sluka 2012): az ún. irodalmi fordulat (*literary turn*) jegyében a kutatónak morális kötelessége „kooperatív, többszólamú (a közösség tagjait is a kutatás témájának elemzésébe, illetve az írásba bevonó) szöveget gyártani” – hangsúlyozta Durst Judit. Ahogy az egzotikus terepeken, úgy egy magyar kis faluban is teljes joggal kérdezik, hogy „Mit akarok én ott?”. Ha a kutató megkaphatja a megismerést, akkor vissza is kell adnia valamit a közösségnek; valamilyen reciprocitásra szükség van. Például ha valaki a prostitúciót kutatja, akkor helyes, ha egy NGO-nál dolgozik; egyfelől mert ott találkozhat azokkal, akiket szeretne megismerni, kap egy bejutási lehetőséget az adott csoportba, másfelől azoknak, akikkel ott találkozik, segítséget tud nyújtani a bürokrácia útvesztőiben való eligazodásban, vagy jogvédelmet biztosít, tehát valamit visszaad. Ennek része egyfajta terepmunka utáni terepmunka is (Cohen 1992), amikor a kutató mentálisan magával viszi a terepet akkor is,

ha fizikailag elhagyta már azt. Például a közösségi médián keresztül továbbra is követi a közösség tagjait, és ugyan korlátozottan, de annak része marad. A mai etnográfia tehát igyekszik egy magát objektívnak beállító analitikus, autoritatív egyszólamúság helyett dialogikus, dialektikus, polifonikus hangon szólni.

Durst Judit ugyanakkor azt is fontosnak tartja, hogy mindezen kritikák és követelmények tudatában el kell fogadni, hogy nincs tökéletes módszer. Számára az egyik legelfogadhatóbb megközelítés, amit Scheper-Hughes (1995) elkötelezett terepmunkaként (*engaged fieldwork*) vagy együttérző fordulatként (*compassionate turn*) fogalmaz meg. „*Ez az elmélet azt mondja, hogy teljesen tudatában vagyunk a posztkolonialista, posztmodern kritikáknak, de számunkra mégis ez egy módja a megismerésnek, így érthetjük meg azokat a mélyszöveiteit a társadalomnak, amikre kíváncsiak vagyunk, és ez egy elég jó (good-enough ethnography) verzió. Mondjuk anyaként is good-enough mom lehetek, ennél többet nem tudok csinálni, de ez egy járható út*” – magyarázta előadásában Durst Judit. Ugyanakkor kiemelte, hogy szükség van egy olyan tudományetikai kódexre, amely alapvetésként tartalmazza, hogy ha segíteni nem tudsz, legalább ne árts. Ha lehet, mégis törekedjünk rá, hogy a kutatott közösség tagjait képessé tegyük arra, hogy saját életüket minél inkább irányítani tudják. Kívánatos lenne továbbá az is, hogy – a közgazdaságtanhoz hasonlóan – az etnográfia által rendelkezésre álló sajátos tudásra akár a civil szektor, akár az állam építene. Matthew Desmond *Evicted* című könyve (2016), amely az amerikai lakhatási válságról (is) szól, ugyanolyan fontos alapját képezhetné egy lakáspolitikai reformnak, mint egy lakáspiaci hatástanulmány (Irwin 2017) – ami közvetett módon segítheti a közösséget.

A szociológiai tereptábor felépítése

Kovács Éva előadásában a terepkutatás dilemmáit az általa is szervezett tereptáborok felépítésének, alaptételeinek és operatív elemeinek leírásán keresztül tárgyalta, bemutatva az angolszász típusú etnográfiai terepkutatás egyfajta alternatíváját. Nem szembeállítva a két módszertant egymással, hanem inkább rámutatva arra, hogy a szociológiai tereptábor milyen sajátos nézőpontot biztosít a kutatóknak, milyen előkészületek előzik meg, milyen a kutatók terephez való viszonya, mi az, ami jobban, mi az, ami kevésbé látható-láttatható az egyszemélyes hosszú távú ottléthez képest, és persze mik azok a potenciális nehézségek, melyekre megoldást kell találni.

A szociológiai terepmunka problémafelvetései olyan általános szociológiai kérdések, melyek például azt bontják ki, hogy „*mennyi erőfeszítésébe kerül egy falu vagy kisváros lakójának, hogy ugyanazon a hajlékon hajtja le a fejét este, ahonnan reggel felkelt*”. A kérdések alapvetően a társadalom materiális és immateriális viszonyainak mikroszintű újratermelődésének elemeire irányulnak: „*hogyan termelődik egy társadalmi különbség (etnicitás, szegénység, gender) a helyi közösségekben*”, „*milyen konfliktusok jelennek meg és hogyan kezelik azokat*”, stb.

Az előkészületek részeként az oktatók terepszemlét tartanak, amely egyrészt egy desk research-öt és levéltári kutatást, másrészt pedig tényleges terepbejárást is jelent, adatgyűjtéssel és interjúkészítéssel egybekötve. Ezeket az összegyűjtött információkat és az interjúkat kiértékelve születik meg a részletes kutatási terv, amely figyelembe veszi az olyan operatív szempontokat is, mint pl. hogyan lehet a hallgatókat elhelyezni, azaz hol tud 8–10 diák és 2–4 kutató megszállni a településen. Az előkészületek második nagyobb lépése a hallgatók – akik egy teljes szemeszteren keresztül elméleti és módszertani képzést kapnak – szakmai felkészítése. Az alapvetés az, hogy *„be ne tedd a lábadat a terepre addig, amíg fel nem készültél!”*. A hallgatók felkészítésének része a legfontosabb kutatásetikai kérdések átbeszélése, illetve a kutatás során adódó veszélyek modellezése, hiszen ebben a keretben a kutatóknak felelősséget kell vállalniuk a diákokért is.

Ezt követi maga a tereptábor, amely során az oktatók és a hallgatók megjelennek a terepen és elkezdik a kutatómunkát. Kovács Éva öt vezérlőelvből foglalta össze a kutatás lényegi jellemzőit. Az első az *„egész pályás letámadás”*, ami azt jelenti, hogy kutatók és diákok a térszerkezetnek megfelelően oszlanak szét a település különböző tereiben, mindezt ugyanakkor a második elv értelmében igyekeznek *„láthatatlanul”* tenni, azaz minél kevésbé felborítva a közösség napi rutinait, minél inkább beleolvadva a környezetbe. A harmadik elv a *„pillanatfelvétel”*, tehát annak tudomásulvétele, hogy a kutatás rövidegsége (10–14 nap) miatt nem alkalmas a hosszú távú folyamatok, illetve a közösségek belső szerkezetének és mozgatóinak teljes feltérképezésére, ezekhez csak korlátozottan férhet hozzá. Ehhez szorosan kapcsolódik a negyedik *„mozgó terek, mozgó társadalmi kapcsolatok”* elv, amely emlékeztet arra, hogy rövid idő alatt a közösség dinamikája nehezen ismerhető meg, a vizsgálat következtetései nem feltétlenül igazak két hét vagy két év elteltével. Végül az ötödik elv a *„titoktartás”*, tehát a diákoknak mindig tudniuk kell, hogy amit valahol hallanak, azt a következő helyen akkor sem mesélhetik el, ha erre kifejezetten kéri őket. Összefoglalva Kovács Éva kiemelte, hogy a kutatók pozícióját legjobban a skandináv viselkedési normákat kifejező Jante-törvények ragadják meg, melyeket Aksel Sandemose (1933) norvég-dán író írt le: *„Ne gondold, hogy bárki lennél”*; *„Ne gondold, hogy bármit is taníthatsz nekünk”*, stb.

A terepmunka során a kutatók a hallgatókkal minden reggel megbeszélést tartanak, kitzúve a nap teendőit. Ezt követően a hallgatók, amennyiben már rutinosabbak, úgy párokban, amennyiben még nem, és segítségre szorulhatnak, úgy egy kutatóval együtt indulnak interjúzni. Fontos, hogy ez egy kollektív terepmunka, amely minden este közös étkezéssel, majd szakmai beszélgetéssel ér véget. Ilyenkor készül a tapasztalatokat rendszerező kollektív terepnapló, mely sok egyedi leírást kombinálva képes a több szempontból megfigyelt társas viszonyok, folyamatok és megismert narratívák kibogozására. A kollektív terepnapló napról napra bővül, minden információt cenzúrázatlanul feljegyez, teret adva a később hamisnak vagy félreértettnek tűnő értelmezéseknek is. Ezzel a technikával a terepmunka során feltárt történetek egy

dinamikus térbe kerülnek, ami további történetek kirajzolódását segíti elő. Itt is érvényes a titoktartás elve, hiszen a kollektív terepnaplóban foglaltak szenzitív adatokat tartalmaznak, ezért feldolgozatlan formában nem kerülhetnek publikálásra.

A terepmunkát lezáró lépés a gyűjtött anyagok (interjúk, fotók, kollektív terepnapló, mentális térképek stb.) utólagos dokumentálása, archiválása. Ezt követően minden hallgató és kutató minden forrást használhat, és a kutatási dokumentációt későbbi kutatások számára is hozzáférhetővé teszik. Általában többszerzős tanulmányok születnek, melyek olykor tanulmánykötet formájában is megjelennek. A kutatóknak a terepkutatás tapasztalatai alapján lehetőségük nyílik módszereik kritikai továbbgondolására, fejlesztésére is. Minden feldolgozott adat nyilvánosságra kerül megfelelő formában; azokat a kutatási eredményeket, amelyek nem vihetők vissza a terepre egy általánosabb modellbe ágyazva, a tereptől elszakítva (anonimizálva stb.) publikálják, ugyanakkor a terepre visszavihető eredmények a vizsgált településen is bemutatásra kerülnek – emelte ki Kovács Éva.

Szemelvények az előadásokat követő vitából

Az előadásokat követő beszélgetés sok egymásba fonódó szalon folyt, így – a kronológiai rendtől függetlenül – az alábbiakban kiemelek néhány olyan mozzanatot, ahol az egyszemélyes etnográfiai kutatás és a szociológiai tereptábor módszerei közötti jelentősebb különbség rajzolódik ki.

Nagy Veronika az alábbi kérdésekkel nyitotta meg a vitát: „Az előadók szerint mikor van az a pillanat, amikor a kutató kellően felkészültnek érezheti magát, kellően kiforrottnak tekintheti a kutatási tervét ahhoz, hogy kimenjen a terepre?” „Miben különbözik az egyéni és a csoportos terepmunka előkészülete?” Kovács Éva – a kérdést először gyakorlati oldalról megközelítve – amellet érvelt, hogy a tereptábor hatékony működtetéséhez feltétlenül szükséges, hogy egy jól előkészített kutatási terv szerint haladjanak. *„Iszonyú drága a tereptábor, eszméletlen nehéz összeszervezni, felrakni, rendszeren felkészíteni a diákokat, tehát akik terepezünk, szerintem ebben megerősítenek. [...] Végig kell gondolnunk mindent, az elejétől a végéig és a konkrét tudományos kérdésünket, az bármilyen szép és tágas és gazdag, igenis körülbelül ki kell jelölnünk, hogy milyen módszerekkel jutunk a megválaszoláshoz. Ez nem jelenti azt, hogy nem kell szükségszerűen itt-ott változtatnunk, hogy nem jövünk úgy haza, hogy hiába vált be valami korábban, az adott kontextusban nem működik.”* Kovács Éva példaként említette, hogy a mentális térképezés Taszáron az amerikai katonákkal érdekes eredményeket hozott, de *„volt olyan településünk, ahol szintén próbáltunk mentális térképeket rajzoltatni az emberekkel, mivel a településszerkezet totál szétcincálódott az előző években, de nagyon nem ment a mentális térképezés”.*

Durst Judit személyes tapasztalata, hogy hiába indul el a kutató egy alaposan felépített kutatási tervvel, mert az igazán izgalmas témát sokszor nem lehet előre látni, azt a terep „dobja”, és ehhez – ha lehet – érdemes alkalmazkodni, mert az ilyen kuta-

tási kérdések jellemzően izgalmasabbak, mint az előre konstruáltak. A kutatási kérdések és a kutatási terv változtathatósága nem csak praktikus kérdés, mert alapvetően függ attól, hogy mit is tekintünk terepnek. Durst Judit szerint a relacionális etnográfia (Desmond 2014) erre a fundamentális kérdésre reflektál, amikor problematizálja magát a kutatás tárgyát. Ahogy Desmond megfogalmazza, a relacionális etnográfia mezőket, és nem helyeket kutat, határokat, és nem lehatárolt csoportokat, folyamatokat, és nem csak azoknak kitett embereket, valamint kultúrák közötti konfliktust vizsgál, és nem valamely csoport kultúráját. Szerinte amikor Nagy Veronika (2016) kelet-európai romákat kutat Londonban, nyilvánvaló, hogy olyan struktúrákat vizsgál, melyek nem kötődnek egyértelműen egy jól lehatárolható fizikai lokalitáshoz (*multi-sited ethnography*), illetve a folyamat dinamikája szétfeszíti az ilyen kereteket.

Egy másik érintett kérdés – nem függetlenül a kutatás módszertanától, illetve tárgyának meghatározottságától – a terepkutatások általánosíthatósága volt. Kovács Éva szerint „*a tereptábor során a szociológiai kérdésfeltevésnek megfelelően szeretnének tipikusnak tekinthető társadalmi kapcsolatokat adott peremfeltételek között megérteni*”. Azt remélik, hogy ezekből az adatokból és a megfigyelt, a mindennapi élet ritmusaihoz kötődő tevékenységekből kialakul egy olyan kompozíció, amelyről azt mondhatják, hogy modellez egy bizonyos társadalmi csoportot. Ha ideáig eljutnak egy terepmunka után, akkor szerinte minden kutató elégedett, mert önmaga is megértett valamit abból, hogyan működik ez a tér, és a diákjai is megértettek valamit abból, hogy miben áll szociológiai kérdésfeltevés. Durst Judit szerint ugyan fontos az etnográfianak, hogy legitimálja magát a kvantitatív módszertan dominálta társadalomtudományos diskurzusban, de számára nem az általánosíthatóság, nem a tipikus motívumok megtalálása az érdekes, hanem egy-egy jelenség megértése a maga partikularitásában, ami persze nem zárja ki bizonyos törvényszerűségek megértését, hanem akár segítheti is, még akkor is, ha számára nem ez az etnográfiai kutatás elsődleges célja.

Irodalom

- Betts, D. (2014): The Stoop Isn't the Jungle. In her new book *On the Run*, Alice Goffman misses the larger truth about black urban communities – like the one I grew up in. slate.com.
- Bourgois, P. (2012): Confronting the ethics of ethnography: Lessons from fieldwork in Central America. In Robben, A. C. – Sluka, J. A. (eds.): *Ethnographic Fieldwork: An Anthropological Reader*. John Wiley & Sons.
- Clifford, J. (1986): On ethnographic authority. *Representation*, 1(2): 118–146. In Clifford J. – Marcus, G. (eds.): *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*. University of California Press.
- Cohen, A. P. (1992): Post-fieldwork fieldwork. *Journal of Anthropological Research*, 48(4), 339–354.
- Cohen, P. N. (2015): On the ropes (Goffman review). familyinequality.wordpress.com.

- Desmond, M. (2014): Relational ethnography. *Theory and Society*, 43(5), 547–579.
- Desmond, M. (2016): *Evicted: Poverty and Profit in the American City*. Broadway Books.
- Goffman, A. (2014): *On the Run: Fugitive Life in an American City*. Chicago, IL: University of Chicago Press; New York: Picador.
- Irwin, N. (2017): What if sociologists had as much influence as economists? *The New York Times* online: <https://mobile.nytimes.com/2017/03/17/upshot/what-if-sociologists-had-as-much-influence-as-economists.html>.
- Molnár V. – Durst J. – Kovács É. – Gárdos J. – Janky B. – Németh R. – Szakadát I. – Wessely A. – Koltai J. – Kisfalusi D. (2016): *Módszeresen vitasorozat anyagai*. [Kutatási gyűjtemény] DOI: 10.17203/KDK379.
- Nagy, V. (2016): The welfare ban-opticon. Financial sorting of low-income migrants from Central and Eastern Europe. *Review of Sociology*, 26(4): 74–94.
- Robben, A. C. – Sluka, J. A. (eds.) (2012): *Ethnographic Feldwork: An Anthropological Reader*. John Wiley & Sons.
- Sandemose, A. (1936 [1933]): *A Fugitive Crosses his Tracks*. New York: A.A. Knopf.
- Scheper-Hughes, N. (1995): The primacy of the ethical: Propositions for a militant anthropology. *Current Anthropology*, 36(3): 409–420.